

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ
Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

Dr sci. Jaša Romano

JEVREJI JUGOSLAVIJE 1941 — 1945.
ŽRTVE GENOCIDA I UČESNICI NOR

Beograd, 1980.

Bosne, a delom i Srbije. Oni su se nastanili najvećim delom u mestima Crnogorskog primorja.

Početak 1942. Italija je izvestan broj Jevreja sa te teritorije odvela za Albaniju i internirala u logore u Kavaji i Šijaku. Jevreji koji su do rata živeli u Crnoj Gori nisu odvedeni u logore. Međutim, oko 90 jevrejskih izbeglica uspelo je da se sakrije i ostane i dalje u Crnoj Gori. Jevrejske izbeglice koje su bile odvedene u logore u Albaniji prebačene su kasnije u Italiju, gde su konfinirane u raznim mestima.

U vreme kapitulacije Italije, u Crnoj Gori je bilo još oko 120 Jevreja. Oni su pohapšeni od Gestapoa februara 1944. i smešteni u zatvor na Cetinju (»Bogdanov kraj«), kao i u zatvor u Podgorici (Titograd). Iz zatvora su vođeni svakog dana na prisilne fizičke radove. Izloženi su bili raznim zlostavljanjima i ponižavanjima, a ishrana je bila vrlo slaba. Juna 1944. odvedeni su u Zemun i zatočeni u logor »Sajmište« odakle su nakon nekoliko dana prebačeni u logor u Bergen Belsenu, iz kojeg se vratilo samo 20 lica.

4 — Teritorija Kosova i Metohije

Do drugog svetskog rata, Jevreji su bili nastanjeni u dva mesta: Kosovskoj Mitrovici i Prištini. U Kosovskoj Mitrovici je živelo 113, a u Prištini oko 400 Jevreja. Njihova sudbina bila je različita, s obzirom da su Nemci zadržali Kosovsku Mitrovicu pod svojom upravom (u cilju eksploatacije rudnika »Trepča«), dok je Priština bila pod italijanskom okupacijom.

Kosovska Mitrovica — Po dolasku Nemaca u Kosovsku Mitrovicu prebeglo je 25 Jevreja u Prištinu. Ostali, njih 88, bili su izloženi od prvog dana raznim ponižavanjima i pljački. Na jevrejskim radnjama postavljeni su natpisi »Jüdischen Geschäft«, a Jevreji su morali nositi žutu traku na rukavu sa natpisom »Jude«. U maltretiranju i pljački Jevreja učestvovali su, pored Gestapoa, i pripadnici fašističkog Albanskog komiteta. Civilnu upravu u tom mestu Gestapo je predao tom Albanskom komitetu. Predsednik opštine Džafer Deva izdao je 20. V 1941. naredbu o oduzimanju jevrejskih imanja, a u jevrejskim radnjama su postavljeni komesari, pripadnici pomenutog Komiteta. U pljački jevrejskih radnji i stanova isticali su se sledeći saradnici Gestapoa: Perijuc Mamut, Ramiz Mulić, Osman Ibrahimović. Ovaj poslednji je bio šef Komesarijata za jevrejska imanja. Po njegovom naređenju jevrejski hram je demoliran, a knjige i dokumenta iz arhive su uništeni.

Okupator je zaveo strogu kontrolu kretanja Jevreja u cilju onemogućavanja njihovog bekstva. Januara 1942. uhvatili su u bekstvu Matildu Ruben, koja je preobučena u muslimansku nošnju pokušala da se prebaci u Prištinu, i streljali je. Istovremeno je streljano 5 Jevreja koji su dovedeni iz Duge Poljane.

Avgusta 1941. Nemci su internirali Jevreje muškarce u logor u Kosovskoj Mitrovici, a žene su odvedene na prisilan rad u bolnicu u tom mestu. Međutim, sredinom februara 1942. u logor su dovedene i žene sa decom.

Marta 1942. svi Jevreji iz Kosovske Mitrovice, odnosno iz logora u tom mestu, odvedeni su u Zemun i zatočeni u logor »Sajmište«, a posle kraćeg vremena odvedeni u logor u Bergen Belsenu, gde su svi stradali. Od Jevreja iz Kosovske Mitrovice u životu je ostalo samo onih 25, koji su prebegli u Prištinu. U vreme odvođenja Jevreja iz Kosovske Mitrovice u logor »Sajmište«, uspeo je jedan mladić da se sakrije, ali ga je kasnije Gestapo otkrio i streljao u Kosovskoj Mitrovici.³⁵⁷

Priština — Pomenuto je da je u Prištini živelo do drugog svetskog rata oko 400 Jevreja. Po kapitulaciji Jugoslavije u Prištinu je prebeglo 25 Jevreja iz Kosovske Mitrovice, kao i oko 200 Jevreja iz Beograda i nekih drugih mesta u Srbiji. Sem toga, Nemci su doveli u Prištinu 45 jevrejskih izbeglica iz Poljske i Austrije, koji su bili do rata konfinirani u Kuršumlijskoj banji. Za njihovu ishranu morala se brinuti Jevrejska opština u Prištini.

U toku dva meseca, koliko su Nemci ostali u Prištini, uspeli su sprovesti veći broj protivjevrejskih mera. Izvršena je pljačka jevrejske imovine, prvenstveno jevrejskih radnji, koje su morale da stave natpis »Jüdischen Geschäft«. Naređeno je nošenje »žute trake« i zaveden je za Jevreje muškarce prisilan rad u kame-nolomu. U pljački jevrejske imovine, kao i zlostavljanjima Jevreja učestvovali su

i organi šiptarske vlasti — Kvesture, kao i pripadnici Albanskog kosovskog fašističkog komiteta: Maljuš Kosova (predsednik Albanskog komiteta), Džemal beg Ismail Kanli (šef policije), Rašid Memedali (predsednik opštine), Rifat Šukri Ramadan, Mahmud Šaban Pašić, Jahja šeh Asan (članovi Komiteta) i dr.

Po odlasku Nemaca i preuzimanju vlasti od strane fašističkih organa Italije, situacija u odnosu na Jevreje nije se znatnije poboljšala, jer su i nadalje glavnu reč vodili predstavnici Kvesture i pomenutog Komiteta. Italijanska vojna komanda takode je učestvovala u pljački jevrejske imovine, a naročito je ucenjivala jevrejske izbeglice iz Srbije. Italijanska vojna komanda internirala je te izbeglice u zatvor u Prištini, obećavajući da ih neće predati Nemcima. Međutim, i pored datog obećanja, italijanska vojna komanda je predala 14. III 1942. godine 51 lice Nemcima, koji su ih internirali u logor na Banjici i streljali. Ostale izbeglice prebacile su italijanske vlasti u Albaniju i internirale u logor u Šijaku, Kavaji i Krnju.

Jevreje, stalno nastanjene u Prištini, internirala je italijanska vojna komanda u logor u Prištini, koji je bio smešten u zgradi osnovne škole, a zatim, prema naređenju Prefektуре, svi muškarci od 15 do 65 godina starosti prebačeni su u Alba-

³⁵⁷ [zvešta] Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, broj 14980, u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-22, 1a—3/9, reg. broj 3728.

niju i internirani u logor u Beratu. O njihovoj sudbini biće kasnije govora (v. Logor u Beratu).

Po kapitulaciji Italije, u Prištinu su ponovo došli Nemci. Usledila je ponovna pljačka jevrejske imovine, zlostavljanja i ponižavanja Jevreja. Dolaskom Nemaca, bila je konačno zapečaćena sudbina prištinskih Jevreja koji su se još nalazili u tom mestu, a to su bili uglavnom, žene, deca i starci. Po naređenju Gestapoa sačinila je Gradska opština spisak svih Jevreja na osnovu kojeg su pohapšeni 14. V 1944. i internirani u kasarne u Prištini. Prilikom dolaska u kasarnu Jevreji su bili potpuno opljačkani, a zatim odvedeni u Zemun, gde su internirani u logor »Sajmište«. Nakon mesec dana odvedeni su u logor u Bergen Belsenu, gde je stradalo 177 Jevreja. Pre odvođenja Jevreja iz Prištine, Gestapo je streljao dvojicu Jevreja.

Sa teritorije Kosova i Metohije stradalo je 210 Jevreja.³⁵⁸

Odnos fašističke Italije prema Jevrejima u prisajedinjenim i okupiranim delovima Jugoslavije

Na teritorijama koje su nakon kapitulacije prisajedinjene fašističkoj Italiji, kao i na onim koje je Italija okupirala, nisu bile primenjene metode za uništenje Jevreja, tj. genocid. Protivjevrejske mere koje je Italija sprovela bile su ekonomskog i psihičkog karaktera. To se odnosi na period od aprila 1941. do septembra 1943. godine, tj. do kapitulacije Italije.

Iako fašistička Italija nije direktno učestvovala u genocidu koji su sproveli Nemci i ustaše, ipak je u izvesnoj meri indirektno učestvovala u tim zločinima, što se vidi iz sledećih podataka:

- sprečavanjem prebacivanja jevrejskih izbeglica na teritorije koje je prisajedinila ili okupirala, kao i vraćanjem izvesnog broja izbeglica na teritorije pod ustaškom vlašću, omogućila je da budu žrtve genocida;
- italijanska vojna komanda u Pagu dozvolila je masovna ubistva Srba i Jevreja u logorima koje su ustaše formirale na tom otoku, iako je bila obavezna po međunarodnim propisima da to spreči;
- kvestor u Sušaku perfidnom obmanom pohapsio je oko 200 jevrejskih izbeglica iz zapadne Evrope i predao ih ustašama, koje su ih pobili;
- italijanska vojna komanda u Prištini predała je grupu jevrejskih izbeglica iz Beograda Nemcima, koji su ih odveli u logor na Banjici i pobili;
- italijanska vojna komanda u Dubrovniku nije sprečila odvođenje 27 dubrovačkih Jevreja od strane ustaša, koje su ih pobili.

³⁵⁸ Dokumenti u Jevrejskom Istorijskom muzeju u Beogradu, K-22, 2a—2/5, reg. broj 3727.

No, u kasnijem periodu, Italija je spasila oko 3.500 jevrejskih izbeglica od odvođenja u logore od strane ustaša, o čemu je bilo govora.

V — Teritorije pod mađarskom okupacijom — Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje

Na osnovu odluke Hitlera o rasparčavanju Jugoslavije (»Privremene smernice«), Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje okupirani su od Mađara, a decembra 1941. anektirani su »mađarskoj kruni Svetog Stefana«.

Nekoliko godina pre uključivanja u pakt »sila Osovine«, u Makarskoj se počela širiti nacističko-rasistička ideologija. Nosilac te ideologije bila je organizacija »Strelasti krstovi« na čijem čelu je stajao Ferenc Salaši. Pod uticajem te ideologije, mađarska vlada donela je 1939. godine »Zakon o Jevrejima«, kojim se zabranjuje učešće Jevreja u nekim privrednim granama, propisuje uvođenje ko-mesara u već postojećim preduzećima tih privrednih grana, a sem toga, za izvesne profesije i privatne službe uveden je za Jevreje »numerus clausus«.

Decembra 1941, nakon izvršene »aneksije« navedenih teritorija Mađarskoj, »Zakon o Jevrejima« primenjivan je i na tim teritorijama.

Aprila 1941, tj. po okupaciji navedenih teritorija, uvedena je vojna uprava, na čijem čelu je bio Henrik Vert (Wert), šef mađarskog generalštaba. Drugostepenu upravnu vlast predstavljala je Južna mađarska armija sa sedištem u Subotici, a komandant je bio general Bela Novaković. Redarstvenu službu obavljala je mađarska žandarmerija sa sedištem u Novom Sadu. Početkom avgusta 1941. ukinuta je vojna uprava i zavedena mađarska civilna uprava s tim, što je nadzorna služba preneti na mađarsku policiju, koja je bila direktno pod ministarstvom unutrašnjih poslova.

Po okupaciji Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja, protivjevrejske mere organizovala je i sprovodila vojna uprava, a kasnije je to prešlo u nadležnost mađarske civilne uprave.

Marta 1944. godine ušle su na te teritorije nemačke vojne jedinice, a sa njima i Gestapo. Od tada je organizacija i sprovođenje protivjevrejskih mera prešlo u nadležnost Gestapoa, u čemu su, naročito, učestvovali i mađarske vlasti. Primena protivjevrejskih mera na navedenim teritorijama imala je dva perioda: prvi — od aprila 1941. do marta 1944. godine, i drugi — od marta 1944. do kraja juna 1944. kada su Jevreji sa navedenih teritorija odvedeni u koncentracione logore van Jugoslavije.

1 — Period od aprila 1941. do marta 1944. godine

U tom periodu organizator i sprovodilac protivjevrejskih mera bile su mađarske fašističke vlasti, po direktivama Trećeg Rajha, odnosno Gestapoa. Te mere su

Nije samo Treći Rajh učestvovao u odvođenju jugoslovenskih Jevreja u logore van Jugoslavije. To je činila i Italija, koja je internirala izvestan broj jevrejskih izbeglica u sabirne logore u Albaniji, kao i u neke sabirne i koncentracione logore u Italiji. Međutim, za razliku od nacističkih logora, u logorima koje je formirala Italija i u kojima su bili internirani Jevreji, nije sproveden genocid, iako su i u tim logorima Jevreji bili izloženi raznim zlostavljanjima, pljački i gladovanju, naročito u logorima u Albaniji, koji su bili pod fašističkom albanskom upravom.

a) Logori u Albaniji

To su bili sabirni logori koje je formirala fašistička Italija već 1941. godine. U njima su bili internirani Jevreji, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli na Crnogorsko primorje, kao i Jevreji muškarci iz Prištine i grupa jevrejskih izbeglica iz Srbije koja se sklonila u Prištinu. Upravu nad tim logorima predala je Italija albanskim fašističkim vlastima, a njihovi organi su se izživljavali u zlostavljanjima Jevreja. Po kapitulaciji Italije ti logori su rasformirani.

Logor u Beratu — formiran je početkom maja 1942. godine. Prvi zatočenici su bili Jevreji muškarci iz Prištine, koji su dovedeni 6. V 1942. Sa prištinskim jevrejima dovedeno je 25 jevrejskih izbeglica koje su prebegle iz Kosovske Mitrovice u Prištinu, kao i 150 jevrejskih izbeglica iz Beograda i nekih manjih mesta u Srbiji, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli u Prištinu. Ukupno je bilo dovedeno u logor oko 400 Jevreja.

Uslovi života u logoru su bili vrlo teški, naročito po pitanju smeštaja i higijene. Sem toga, albanski fašisti kojima je bila poverena uprava logora, nemilosrdno su pljačkali zatočenike, a zlostavljanja su bila svakodnevna pojava. Organizator svih nedela u logoru bio je albanski fašista Džafer Deva iz Kosovske Mitrovice, koji je dozvolio da budu ubijena dva jevrejska zatočenika.

Nakon kapitulacije Italije logor je rasformiran, a jevrejski zatočenici su otišli za Drač, Kavaju, Tiranu, Skadar i u neka sela u Albaniji. U svim mestima gde su došli, bili su, više ili manje izloženi pljački od strane balista. Naročito su Jevreji, koji su se nastanili u Skadru bili izloženi zlostavljanjima i pljački. Njih su hapšili po grupama i u zatvoru zlostavljali balisti i organi Gestapoa, sve dok ne bi platili traženi iznos. U ucenama Jevreja prednjačio je šef Gestapoa u Skadru, kapetan Firer Hofman. On je zapretio 29. maja 1944. da će postreljati sve Jevreje ako ne plate 25.000 albanskih napoleona ili 1.000 napoleona u zlatu. Jevreji su uspeli prikupiti samo 5.000 albanskih napoleona s tim, što su obećali da će ostatak od 20.000 isplatiti po prodaji svojih imanja u Prištini. Hofman ih je pustio iz zatvora i dozvolio da odu u Prištinu. Međutim, nakon puštanja iz zatvora Jevreji iz Skadra su se razbežali po Albaniji.³⁷⁵

³⁷⁵ Dokumenti u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-22, 1a-3/9, reg. broj 3728 i K-22 2a-2/5, reg. broj 3727.

Nakon rasformiranja logora u Beratu, izvestan broj mladih jevrejskih izbeglica iz Jugoslavije stupio je u redove albanskih partizanskih jedinica.

Logor u Kavaji — formiran je u drugoj polovini 1941. godine. U njemu je bio interniran izvestan broj jevrejskih izbeglica iz Srbije i Bosne, koje su se sklonile na Crnogorsko primorje po kapitulaciji Jugoslavije. U drugoj polovini 1942. odvedeni su jevrejski zatočnici iz tog logora i konfinirani u razna mesta u Italiji.

Logor u Šijaku — formiran je istovremeno kad i logor u Kavaji, tj. u drugoj polovini 1941. godine. U njemu su bile internirane jevrejske izbeglice iz Bosne i Srbije. Oni su odvedeni u drugoj polovini 1942. godine iz tog logora i konfinirani u razna mesta u Italiji.

b) Logori u Austriji

Logor Mauthausen (Mauthäusen) — Naziv je dobio po mestu Mauthausenu, koje se nalazi u Gornjoj Austriji, 22 km južno od Linca, pored Dunava. Logor je bio smešten iznad tog mesta, na jednom brežuljku. Do Mauthausena zatočnici su dovođeni železnicom, a zatim su trkom morali da se penju uz brežuljak do logora, praćeni hajkom dresiranih pasa.

Logor je formiran početkom 1939. godine i do varšavskog ustanka bio je namenjen zatočenju muškaraca, a od tada i za zatočenje žena i dece. U sistemu nacističkih logora, ovaj logor je nosio oznaku »logor III kategorije«, tj. za uništavanje zatočenika. Upravnik logora od njegovog formiranja pa do kraja rata bio je zloglasni nacista i ubica Franc Cirajs (Franz Ziereis), koji je uhvaćen od američkih vojnih jedinica 23. V 1945. godine.

Logor su morali podići sami zatočnici. Bio je ograđen visokim zidom sa stražarskim kulama, a zid je bio opasan električnim vodom visokog napona. Logor je bio podeljen u tri dela: logor broj 1 — imao je 20 drvenih baraka za smeštaj zatočenika, koji su odvođeni svakog dana na rad; logor broj 2 — imao je 4 drvene barake nazvane »karantinske« u koje su smešteni novopridošli zatočnici do njihovog razvrstavanja; logor broj 3 — imao je 8 baraka u koje su bili smešteni zatočnici osuđeni na smrt. U logoru broj 1 bila je posebna baraka za Jevreje, koja je nosila oznaku »5«. Iz te barake su se redovno čuli očajni krici zatočenika koji su bili podvrgnuti najzverskijim mučenjima pre odvođenja u gasne komore.

Usmrćivanje zatočenika vršeno je putem gasnih komora, a leševi su spaljivani u 3 krematorijuma. S obzirom da je došlo do povećanog priliva novih zatočenika, to je podignut u samom logoru tzv. »Zeltlager« u kojem su zatočnici bili smešteni pod šatorima.